

TEVRİYEDEKİ İHAM

M. A. Yekta SARAÇ*

"İham" in "Tevriye"

This essay claims that literary figures "tevriye" and "iham" have basically the same meaning and function in poetry. However, recently it has been argued that these two figures have different semantic and rhetorical natures, because while carrying various meanings in itself at the same time, "iham" stands towards the aimed meaning in an equal distance among other meanings. This article is arguing the problem under traditional understandings of rhetoric.

Keywords: İham (deception in multi-meanings), tevriye (double-entendre), rhetoric, tevcih (aiming multi-meanings), istihdam (meaning connotations)

I. Giriş ve Usul:

Belâğatın özellikle beyan ve bedî kısmı teorik bir zemine oturması sebebiyle farklı dönemlerde farklı şekillerde ele alınmıştır. Bunda dinî metinleri yorumlama ile ilgili farklı dil anlayışlarının tesiri vardır. Dolayısıyla aynı ifade tekniğinin belirlenmesi ve yorumu hakkında, hatta ifade şekillerinin ve tekniklerinin adlandırılışlarında farklı görüşlere rastlıyoruz. Aslında belâğatın tarihî süreci içerisinde bu farklılıklar Sekkakî (ö.1229) ile öncesine nazaran düzene girmiş ve daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkacak farklı anlayışlara da bir genişlik kazandıracak yaklaşımlar 13. yüzyılda ifade bulmuştur. Yine bu yüzyılda belâgat meseleleri, terimleri ve kuralları ile istikrara kavuşmuş ve müstakil bir ilim halini almıştır. Bedî ilmindeki söz sanatlarına bir sınırlama getirilemeyeceği, farklı ifade tekniklerine yeni adlandırmalarda bulunulmasının tabii, hatta gerekli bir durum olduğu yine klâsik dönem belâgat alimleri tarafından ifade edilmiştir. Fakat halâ belâğatın konularını inceleyenlerin önünde adlandırmalar da dahil bazı problemler meselelerin bulunduğu bir vakıadır. Bu meseleleri Tanzimattan sonra yazılan kimi eserlerdeki bazı zemini belirsiz yaklaşımlar daha da girift hale getirmiştir. Cumhuriyet döneminde ve özellikle son zamanlarda ise belâgat ile ilgili yazılan

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

kıtaplarda belâgatın kendi oluşum sistemi ve mantığından uzak, olaya sadece bir edebî sanat zaviyesinden bakan kitap ve makaleler bazı konularda kendi bakış açılarının geleneğini oluşturmaya başlamışlardır. Bu hüküm ve yaklaşımları makul ve doğru önermeler içerdiği takdirde elbette kabul edilebilir veya üzerinde konuşulabilir olarak gormemiz mümkündür. Fakat usulsüzlüğe ve bilgi eksikliğine dayanan yaklaşımların sadece kendi geleneğini oluşturduğu için devam ettirilmesini anlamak mümkün değildir.

Biz bu yazımızda bir kavramın etrafında kendi geleneğini oluşturmaya başlayan bir yanlışı ele alıp inceleyeceğiz. Aslında bu yanlışı, "anlama", "adlandırma" ve "tasnif"e gereken önemin verilmemişinden kaynaklanmakta, bu ise ister istemez bize belâgatın bir disiplin halini alma süreci içinde doğru düşünme bilgisinin sistemini veren klâsik mantık ile olan ilişkisinin ne denli önemli olduğunu hatırlatmaktadır.

Günümüzde belâgat ile ilgili yazılan kımı Türkçe eserler tevriye ile îhamı farklı sanatlar olarak kabul etmekte ve îhamı yeni bir şekilde tanımlamaktadırlar. Bu yazıda (a) tevriye ile îhamın gerçekten farklı kavramlar mı olduğu, (b) îhama getirilen tanımlamanın doğru olup olmadığı bu kavramların ait olduğu semantik alan içinde incelenecektir. Dolayısıyla tevriyenin alt bölümlerinin tarif edilmesi ve incelenmesi bu yazının amacı dışındadır.

Bu çalışmamızda takip ettiğimiz usul ve dikkat ettiğimiz noktalara kısaca işaret etmek istiyoruz

Belâgat ılıminin bir konusundan bahsedilecek ise öncelikle kullanılacak kaynakların doğru seçimi ve bu kaynakların tanınması, daha sonra da bunların verdiği bilgilerin değerlendirilebilmesinin bilinmesi lâzımdır. Belâgatın bir ilim dalı halini almasında rol oynayan kişilerin eserleri gözardı edilerek ortaya konan çalışmalar her zaman için bir eksikliği kendi bünyesinde bulunduracaktır. Bu söylediğimizden konu ile ilgili Anadolu sahasında Türkçe eser verenlerin gözardı edilmesi neticesi çıkartılmamalıdır. Elbette bu konuda Türk müellifleri tarafından yazılan Arapça eserlerin yanısıra özellikle Osmanlı Türkçesi ile verilen eserlerin de gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Fakat bu Türkçe eserlerin yazıldığı ortam, yazarının durumu, belâgat çizgisinde nerede durdukları ve ne gibi etki uyandırmış oldukları, yanı süreklilikleri de dikkate alınmalıdır

Belâgatın tarihî süreci içinde farklı görüşlerin bulunması bizi bu farklılıklara ele alırken bu süreç içinde ne gibi merhalelerden geçildiğinin de farkında olmamamızı gerektirir. Belâgat çalışmalarında Abdülkahir Cürcanî'den (öl. 1078-79) sonra ikinci donum noktası olan Sekâkî'nin (öl. 1229) ortaya koyduğu anlayışın ne ifade ettiği anlaşılmalı, bu anlayışın ifade bulduğu eserinin kendisinden sonra belâgatın İslam dünyasının geniş coğrafyasındaki öğretim sisteminde ve müfredatında esas alındığı göz önünde tutulmalıdır.

Belâgat ile ilgili bir konu yine bu sistemin kendi yapısı içinde ele alınmalı, bir sorun yine bu sisteme yabancılaşmadan çözüme kavuşturulmaya çalışılmalıdır. Özellikle son dönemde yazılan ve belâgati "bir şiirde bulunacak edebî sanatlar" olarak algılayan sakim yaklaşımlara dayalı çalışmaların tahlilî bir nazarla incelenmeden bir hareket noktası ve hatta bir kıstas olarak alındığı görülmektedir. Bu tarz çalışmaların belâgat konulu araştırmaların ilerlemesine katkıda bulunmayacağı bellidir.

Bir kavramın izahında o kavramın ilişkili olduğu diğer kavramların göz önünde tutulması da lâzımdır. Ancak bu şekilde bir kavramın semantik alanının sınırlarını ve ilişkili olduğu diğer anahtar kavramlar ile birlikte tabii olduğu daha geniş bir sistemin belirleyiciliğinden yararlanabiliriz.

Bir konu hakkındaki yargıların, doğru ve yanlış olma ihtimallerini içinde taşıdığı unutulmamalıdır. Dolayısıyla teorik bir konu etrafında görüş açıklarken daha öncekilerin sözlerini hangi sınırlar içinde değerlendirmemiz gerektiğini unutmamalıyız. Elbette bir sözü kimin söylediği önemlidir. Fakat belâgat konusunda asırlar sonu oluşan bir bilgi geleneğini göz ardı eden günümüzdeki bazı farklı anlayışları hiçbir tahlile tabii tutmadan benimsemenin de doğru bir yol olmadığı ortadır.

İnceleyeceğimiz konuyu problem haline getiren, elimizdeki konu ile ilgili yazılmış bazı çalışmalardır. Dolayısıyla bu çalışmalara atıflarda bulunma bu yazının bir gereği idi. Fakat yine de bu çalışmaların ikisi hariç diğerlerine atıfta bulunmayacağız. Bunda da bu iki eserin orijinal ve tipik oluşları, etkilerinin sürekliliği gibi önemli özelliklerinin payı vardır. Meselenin bu şekilde anlaşılacağını ve bu yazının bir tenkit yazısı olmadığını kabul edileceğini umarız.

II. Tevriye ve İhamın lügat anlamları:

Tevriye ve İham lafızlarının temel anlamlarının, yani klasik dil ve edebiyat terimi ile ifade edecek olursak ilk/lügat anlamlarınının (meânî-i üvel/ ma'nâ-yı lügavî) anlaşılması onların ilişkili oldukları semantik alandaki diğer kavramlar ile birlikte kazandıkları yeni anlamların anlaşılmasında yararı olacaktır. Bundan dolayı tevriye ve İhamın ilk önce temel anlamlarına bakmakta yarar vardır.

İham'ın kökü vehmdir. *Kâmûs Tercümesi*'nde şu şekilde açıklanmaktadır: "Vehm sehm vezninde hatarât-ı kalbden olan hâtıraya denir ki kalbe şöyle bir iş gelme tabir olunur. Alâ kavlin şek ve tereddüd olunan nesnenin mercuh tarafına denir ki racih tarafı yakîndir vuhum masdar olur, kalbe muradın gayrı ârız olan hâtıraya yahud meşkûkun taraf-ı mercuhuna sapmak manasınadır...vehem fethateyn ile hisabda galat eylemek manasıdır kı yanlış saymaktır...İham -hemzenin

kesriyle- hisabda yanılmak bir miktarını iskat eylemek manasındır ki eksik hisab eylemek tabir olunur. İham bir adamı vehm u gumana düşürmek manasındır..."¹

Yine aynı eserde tevriye için de şu bilgiyi buluyoruz: "el-very vâvın fethi ve rânın sukûnuyla insan ve hayvanın veremden ya bir marazdan naşi cevfinden hadis olan irine ve çirke denir, yahud şol şedid yaraya denir, içeride hadis olup kan ve irin kumaga müeddi ola. Tevriye çakmakdan ateş çıkarmak manasındır, ve bir nesneyi ortup gizlemek manasındır, ve bir lakırdıyı ve bir haberi izhar ve tasrih eylemeyip perde-ı hafâda komak manasındır, ve bir nesneyi murad edip zahirde gayrı izhar eylemek manasındır. Meselâ bir lafiz zikr eylese ki iki manaya delâleti olup biri karib ve biri baid ola, karine-ı hafıyyeye itımeden mana-yı baid murad eylemek gibi el-verâ fetâ vezninde halk ve mahlûk manasındır.... Müellifin *Besâr*'de beyanına göre setr ve ihfâ manasındır ki vech-i arzı setr eyledikleri alâkasıyladır. Bu cihetle geçmiş ve gelecek halka itlâk olunmayıp bir asır ve karnda olana itlâk olunur el- verâ' ense cihete itlâk olunmakla azdaddandır."²

Bu tanımlardan îham kelimesinin kökü ile ilgili söylenen yanılma/galat etme ve "kalbe muradın gayrı arız olan hâtıra" kayıtları önemlidir. Tevriye için de örtüp gizleme anlamı verilmektedir. Ayrıca v.r.y kökünün de "insanın karında, içinde olan" yaraya denmesi de manıdardır. Her iki kavramda da gizlilik ve sarâhatin karşıtı olan bir durumun ifadesi bulunmaktadır. Bunun ileride göreceğimiz tevriyenin kınayeye dahil edilmesiyle de ilgisi vardır.

III. Belâgat kitaplarında îham ve tevriyenin ele alınış şekli:

İham ve tevriyenin belâgatin tarihî süreci içinde ne şekilde değerlendirildiğinin anlaşılması için kaynaklara baktığımızda şu durumu görüyoruz:

İlk dönem belâgatçileri tevriyeye fazlaca önem vermemişler, fakat daha sonra gelenler buna -bazen tenkide mahal olacak derecede- fazlaca eğilmişlerdir. İki edebiyat merkezi Mısır ve Şam şairlerinin özellikle 11 yüzyıldan sonra tevriyeyi şiirlerinde sıkça kullandıkları kabul edilmektedir.³ Ebu Nüvas, Müslim b. Velid, Ebu Temmam, el-Buhterî gibi şairler tevriyeyi şiirlerinde kullanmış olmakla birlikte açık ve bilinçli bir şekilde ilk kullanan meşhur şair Mütenebbi (öl. 955) olduğu ileri sürülür.⁴

İnşâda üstad kabul edilen ve kendi adına izafeten "Fâzılıyye" diye adlandırılan bir üslûbun sahibi olan el-Kâdi el-Fâzıl'ın (öl.1199-1200) nesir ve nazımda tevriyeyi sıkça kullandığı ve ona özel önem verdiği görülmektedir.

¹ Mütercim Asım, *Kamus Tercumesi*, c.4 (İstanbul, 1305), s. 519.

² Mütercim Asım, a.g.e., s.1215.

³ Abdülazız Atik, *İlmu'l-Meânî el-Beyan el-Bedî* (Beyrut, tarihsiz), s. 550.

⁴ Abdülazız Atik, a.g.e., s. 551.

Bundan dolayı kendi çağdaşlarına ve kendi dönemindekilerden sonrakilere tevriyenin kapılarının onun açtığı ve ondan sonra Mısırlı şairlerin tevriyeyi çokça kullandığı söylenir⁵

Kullanımında olduğu gibi belâgat ile ilk ilgilenenler de ilk önceleri bu tekniğe işaret etmekle birlikte fazlaca eğilmemişlerdir Cahız (öl. 869) onun ile *tağtiye* ve *hîle* kullanımını kastetmiştir İbni Reşik el- Kayrevanî (öl. 1071) ondan *işaret* babında bahsetmiş ve tevriyeyi onun bablarından saymıştır Ona göre tevriye *kınaye* gibidir.

Terim manasına en yakın tarif İbni Munkız' a (öl. 1188) aittir. "Kelimenin iki manasının olmasıdır, birisini murad eder, diğeri ile bunu örtersin/gizlersin."⁶

Ibn Ebilisba el-Mısrî (öl. 1256) ise şöyle der: "Kelimenin iki manasının muhtemel olmasıdır Mütakellim bu ihtimallerin birini kullanır, diğeri ihmal eder. Muradı ihmal ettiğidir, kullandığı değil "⁷

Bedreddin Muhammed b Behâdûr b. Abdullah ez-Zerkeşi (öl. 1392) tevriyeye ayırdığı babda "İham, tahyil, mugalata ve tevcih adı verilir." der Tarifi aynıdır Tevriye ile istihdam arasında ise şöyle ayırır: Tevriye bir lafızda iki anlamı kullanma diğeri ihmal etme, *istihdam* ise her iki anlamı bir karine ile birlikte kullanmadır. Yani *müşterek* lafız iki mefhumda birlikte kullanılırsa istihdam, birine gizlice işaret edilir ise tevriyedir⁸

Takiyyüddin b. Hicce el-Hamevî (öl. 1434) ise daha sonra gelenler arasında tevriyeye en fazla önem verendir. *Hızânetül-Edeb* isimli eserinin nerede ise dörtte birini tevriyeye ayırmıştır Hamevî şöyle der: "Tevriyenin güzelliklerine sonraki şair ve kâtipler dikkat çekmişlerdir Onlar hüsn-ı sülûk-ı edebe bu kapıdan girmek için güçlerini harcamışlardır. Tevriye edebî fenlerin en üstünü ve yücesidir. Kalplere onun sihri ilham verir ve mahabbetın kapılarını açar⁹ Hamevî'nin adı geçen *Hızânetül-Edeb* isimli eserindeki tevriye tanımı şu şekildedir: "Söz söyleyenin hakikat veya mecaz iki anlamı olan müfred bir lafız ifade etmesi: o manalardan birinin karib ve lafzın o manaya delâleti açık, diğeri baîd ve lafzın o manaya delâletinin gizli olmasıdır. Mütakellim uzak manayı murad eder ve o manayı yakın mana ile örter/gizler (yüverri). Dinleyen ilk anda mütakellimin yakın anlamı murad ettiğini vehm eder. Halbuki durum öyle değildir. Bundan dolayı da bu. *iham olarak adlandırılır*"¹⁰ Bununla birlikte Hamevî tevriye adının îhama göre

⁵ Abdulazız Atik, a.g.e., s. 550

⁶ Ahmed Matlub, *Mu'cemu'l-Mustalahâtü'l-Belâgiyye ve Tetavvuruhâ*, (Beyrut, 1996),s.434

⁷ Ahmed Matlub, a.g.e., a.y.

⁸ Ahmed Matlub, a.g.e., s. 218.

⁹ Ahmed Matlub, a.g.e., s. 434.

¹⁰ Abdulazız Atik a.g.e., s. 541.

daha yerinde olduğunu söyler. (Yani iki adın da aynı kavramı ifade ettiği değil, hangi adın kullanılmasının daha yerinde olduğu tartışma konusudur!) Zira, eğer bir haberi gizlemiş ve bir başka haberi öne surmüşsen "verreytul haber" denir. Sanki mutekellim bu sözü ile o haberi arkasına atmaktadır.¹¹

Sekkâkî (öl. 1229), *Mıftâhu'l-Ulûm* isimli eserinde tevriye adını kullanmaz. Onun yerine îhamı kullanır ve lafzın yakın ve uzak iki kullanımının olması, ilk anda yakın anlam ile îham yapılması, ama muradın uzak anlam olduğunun anlaşılması tarzındaki bilinen tarifi yapar.¹²

Kazvinî (öl. 1338), Sekkâkî'nin *Mıftâhu'l-Ulûm*'unun üçüncü kısmı üzerine kurduğu eserinde "Mana ile ilgili sanatlardan tevriye; *îham olarak da adlandırılır*," demiştir. Tarifi ona göre. "İki manası olan bir lafzı söylemek ve uzak manasını kastetmektir."¹³ *Telhis şarihleri* de onu takip etmişlerdir. Bilindiği gibi belâgat sahasında Kazvinî'nin eseri kendisinden sonra belirleyici olmuş ve Osmanlı devleti de dahil İslam coğrafyasındaki medreselerde bu esere yazılan şerh ve haşiyeler asırlarca okutulmuştur.

Yahya b. Hamza el-Alevî (öl. 1348) meselenin özüne inerek "Lafızların zahirinin delâlet etmediği mananın anlaşılmasının adıdır." der. Kinaye, tariz, mugalata ve lügazı buna dahil eder. Ona göre bunların hepsi müşterektir, lafzın zahirinin birşeye delâlet etmesi ama başka şeylerin anlaşılmasıdır.¹⁴

Zekıyyuddın Ebıl-İsba (o 1256) *Tahrîru't-Tahbîr* isimli eserinde "Tevriye, *tevcih* olarak da adlandırılır Lafzın iki muhtemel manasının olmasıdır. Mutekellim bu ihtimallerden biri kullanır, diğerini ihmal eder. Muradı ihmal ettiğiidir." demektedir.¹⁵

Salahaddin es-Safedî (öl. 1362-63) *Faddu'l-Hıtam an et-Tevriye ve'l-İstihdam* isimli eserinde tevriyeyi mutekellimin yakın ve uzak iki anlamı arasında müşterek bir lafız getirmesi olarak tarif eder.¹⁶

Kelime anlamlarından hareket eden Süyutî (ol. 1505) bu fenni *îham* olarak adlandırmış, tevriye dendiğini de söylemiştir.¹⁷

Arapçadan sonra belâgat sahasında ilk önce Farsçada önemli eserler verilmeye başlanmıştır. Bilindiği kadarıyla Farsçada bu sahada ilk eser veren şahıs Muhammed b. Ömer er- Raduyanî'dir. 1088-1114 tarihleri arasında yazmış olduğu

¹¹ Ahmed Matlub, a.g.e., s. 218.

¹² Sekkâkî, *Mıftâhu'l-Ulûm* (Beyrut, 1487), s. 427.

¹³ Kazvinî, *Telhisu'l-Mıftâh* (İstanbul, 1275), s. 47

¹⁴ Ahmet Matlub, a.g.e., s. 435

¹⁵ Abdülaziz Atik, a.g.e., s. 540.

¹⁶ Abdülaziz Atik, a.g.e., s. 541

¹⁷ Ahmed Matlub, a.g.e., s. 4

sanılan *Tercümanu'l-Belâga* isimli eseri Reşideddin Vatvat'ın (öl.1177) *Hadâiku's-Sıhr*'ine kaynaklık etmiştir. Vatvat'ın eserini bedî sanatların Fars edebiyatında uygulanması için kaleme aldığı söylenilebilir. Eser kendisinden sonra bir çok Arapça belâgat eserini etkilediği gibi Türkçedeki belâgat ile ilgili ilk yazılan eserlere de kaynaklık etmiştir. Vatvat bu önemli eserinde tevriye yerine îham adını tercih eder. İhamı şu şekilde tarif etmektedir: "İham Farsçada gümâna düşürmek (şüpheye sevk etmek) demektir. Bu sanata tahyil de denir. Kâtib veya şairin nesirde veya nazımda biri yakın biri uzak-garib iki manası olan bir lafız kullanması, dinleyenin işittiğinde zihninin derhal yakın manaya gitmesi, ama muradın uzak-garib mananın olmasıdır."¹⁸

IV. Tevriye-îham ile ilgili terimler

a) *Tevcih*: Sekkakî *Mıftahu'l-Ulûm* isimli eserinde tevcihi mana ile ilgili sanatlar arasında ele alır ve iki farklı yönü de ihtimal dahilinde söz söyleme şeklinde tarif eder.¹⁹ Bir gözü kör olan terziye diktiği elbise dolayısıyla söylenen "Keşke iki gözü de bir olaydı" sözünü buna örnek verir. Kazvinî, aynı tarifi ve örneği tekrarlar.²⁰

Zemahşerî (öl. 1144) bunu zemmi (ve medhî) kapsadığı için *zulvecheyn* olarak adlandırır.²¹ Vatvat da *muhtemilüziddeyn* adını verir ve şairlerin biri hiciv diğeri medih iki manalı söz söylemeleridir, şeklinde tarif ederek *zulvecheyn* de derler, kaydını ilâve eder.²²

İbnülesir Halebî (öl. 1336-37) şöyle der: "Tevriyenin tanımı kelimenin iki muhtemel manasının olması. mütekellimin bunlardan birini kullanması, diğersini ihmal etmesi. muradının ihmal ettiğinin olmasıdır. Tevcih ise lafzın iki muhtemel yönünün olması mütekellimin muradını dilediğine tahmil etmesidir." İbn Ebilisba el-Mısırî (öl. 1256) tevriyeyi *tevcih* olarak adlandırır. Tevcih yerine ise *ibham* terimini kullanır. "İbham mütekellimin iki zıd anlama yorulabilen bir söz söylemesidir. Anamlardan birinin diğersinden farkı yoktur. Bununla anlamın ibhamı kastedilir." Hamevî de Mısırî'nin adlandırmasını benimser, yani *ibham* terimini tevcihe tercih eder. Zira *ibham* adı müsemmasına daha uygun düşmektedir. Ayrıca bir kısım belâgatçilere göre alemler, ilmî terimler ve kitap isimlerinin lafızlarının asıl anlamları ile de kullanılması, bu durumda (tevriyenin aksine) iştirak-i hakikî olmadığı için tevcihtir.²³

¹⁸ Reşideddin Vatvat, *Hadâiku's-Sıhr fi Dekâtki's-Şır* (Tahran, 1339), s. 659.

¹⁹ Sekkakî, a.g.e., s. 427.

²⁰ Kazvinî, a.g.e., s. 51.

²¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, c 2 (Kahire, 1953), s. 400.

²² Reşideddin Vatvat, a.g.e., s. 656.

²³ Ahmed Matlub, a.g.e., s. 432.

Desukî (öl. 1815) tevcih için *muhtemlüzıddeyn* de denir, demektir. Taftazanî (öl. 1413) : "Muhtelif iki yönü bulunan " sözündeki muhtelifi mütebayın, yani medih zem gibi zıd olarak açıklamaktadır, yani iki anlamın farklı olmasının yetmeyeceğini, zıd olması da gerektiğini söyler.²⁴ Desukî, sözden anlaşılan iki anlamın zihinde anlaşılma bakımından eşit olması gerektiğini, yoksa tevriye olacağını söyler

b) *Mugalata*: İbnülesir (öl. 1239) mugalatayı şöyle tarif eder: "Bir başka anlamda benzeri veya nakızı bulunan bir anlamı dile getirmektir Nakızı olan anlam daha güzel olur " Diğer bir yerde yine aynı yazar bu sefer şu şekilde söylediğine açıklık getirir "Söylenilen sozden iki şeyin murad edilmesidir. Birı lafzın iştirak-i vasfî ile iki manaya delâleti: diğeri lafzın bir manaya ve onun tersi (nakızı) manaya delaletidir "²⁵ Zerkeşî bunu tevriyenin diğeri bir adı olarak kabul etmiştir. ²⁶ Alevî ise bunu tevriyeye dahil eder Ona göre mugalata-i maneviyye ve bir nevi lügaz olmak üzere iki çeşittir Mugalata-i ma'neviyye tek bir lafzın iştirak-i hakikî ile iki manaya delâlet etmesidir İki mananın da muradı lafız ile değil kullananın maksadı ve niyeti iledir.²⁷

c) *Istihdam*: İlk olarak onu tanıtanın İbn Munkız (öl. 1188) olduğu söylenir. İbn Munkız istihdamı bir kelimenin iki manasının olması ve iki anlamda da kullanılabilmesi şeklinde tarif eder. İbn Munkız'ın belâgat kitaplarında da sıkça geçen örneği "Namaza sarhoş iken yaklaşmayın!" (Nisa, 43) ayetidir. Namaz/salât kelimesinden murad hem namaz hem de namaz kılınan yer anlamındadır. (Namaz/salat lafzının temel anlamında namaz kılınan yer anlamı yoktur.) İbni Şîs (öl. 1227-28) kelimenin iki anlamı da gerektirmesi ve ikisinde de kullanılabilmesi şeklinde tarif eder Mısırî ise mütekelimin iki manaya gelen bir lafzı kullanması, daha sonra bu iki anlamın her ikisine de aynı durumda olan iki lafız daha kullanması ve bu iki lafzın istihdamı oluşturan lafzın iki manasında da kullanılabilmesi şeklinde tarif eder. Tevriye ile arasındaki fark ise tevriyede lafzın iki manasından birisinin kullanılması bir manasının ise ihmal edilmesidir İstihdamda ise lafız bütün manalarda kullanılır Belâgatçilerin bir kısmı bu görüştedirler.²⁸

Kazvinî ve Telhis şarihleri ise istihdamı farklı şekilde tarif ederler: İki anlamı olan bir lafzın kullanılması ve bu lafza raci bir zamır ile o kelimenin anlamlarından birisinin murad edilmesi veya iki anlamlı lafzın kullanılmasından sonra gelen iki zamırın her biri ile o lafzın iki anlamından birisinin murad edilmesidir.²⁹

²⁴ Desuki, *Haşıye alâ Şerhî-Telhis*, c. 2 (İstanbul, 1309), s. 578.

²⁵ Ahmed Matlub, a g e . s 634

²⁶ Ahmed Matlub, a g e . a.y

²⁷ Ahmed Matlub, a g e . a.y

²⁸ Ahmed Matlub, a g e . s. 71.

²⁹ Kazvinî, a g e . s. 47

Muallım Naci istihdamın Arap edebiyatı kitaplarında ıki manası olan bır lafız ile ilk seferde manalarının bırını kastedip ondan sonra o lafza raci olan zamır ile diğer manasını kastetmek veya o lafza raci olan ıki zamirden biriyle bir manasını diğerıyla de diğer manasını kastetmek, şeklinde tarif edildiğini söylerken *Telhis* ızgısının anlayışını nakletmektedir Fakat Naci'ye göre bu şekildeki bir ifade tekniği Turk edebiyatın uymamaktadır Bundan dolayı: "Bız istihdam dediğimiz vakıt bır lafzın delâlet ettiği ıki manayı beraberce kastederek her bır manayı munasip olan cihete sarf etmek, anlamını kastediyoruz." der.³⁰ Bu tarifi ile de aslında Mısır'nin tarifini takip etmektedir.

V. Bu terimlerin diğer bazı kaynaklarda ele alınış şekilleri:

Bu belâgat terimlerinin belâgat kitapları dışında kalan ve terimleri konu alan eserlerde nasıl ele alındığına da bakmakta yarar vardır. Bu konuda bize fikir vermesi için bu sahada yazılmış en meşhur eserlerden ikisine göz atmak istiyoruz Bu ıki eserin yazımı arasında uzun bir muddet bulunmakla birlikte her ikisi de gerek İslam dunyasındaki gerekse Batı dunyasındaki şarkiyat araştırmalarının birçok sahasında temel müracaat eseri olarak gorulmektedir

Bır çok alanda olduğu gibi belgatte de otorite sayılan Seyyid şerif el-Curcani (ol 1413) İslami ilimlerde kullanılan terimleri açıkladığı *et-Tarifat* isimli meşhur eserinde ihamın tahyil olarak da adlandırıldığını söylemektedir. "İham, karib ve garib iki manası olan bır lafzın zıkredilmesi, insanın ilk önce karib manasına zihninin gitmesi ama asıl maksadın garib olan mananın olmasıdır."³¹ Yani tevriye denildiğinde kastedilen anlamı iham başlığı altında dile getirir. Tевriye maddesine de yer verir ve bunu mutekellimin sözünün zahirinin (bariz/yakın anlamının) hılafını kastetmesidir, şeklinde aıklar³² *Tevcihi* ise sözü iki farklı yöne yoracak şekilde soyleme şeklinde tarif eder.³³

Muhammed Ali b. Alı b. Muhammed et-Tehanevi'nin çeşitli ilim dallarında kullanılan terimleri tafsilatlı bir şekilde ele aldığı *Keşşafu Istılahat'l-Funûn* (yazılış tarihi 1745) isimli eserininin tevriye maddesinde şöyle denmektedir. "Tevriye, ihamdır, yani yakın ve uzak iki manası olan bır lafız kullanmak ve uzağını kastetmektir"³⁴ İham maddesinde de "İham, iştirakî, mecazi veya hakiki iki manası olan bır lafzı kullanmak ve biri yakın diğerı uzak anlamı olan bu lafzın uzak

³⁰ Muallım Naci, *Edebiyat Terimleri-Istılahat-ı Edebiyye* (haz Yekta Saraç), İstanbul 1996, s 55.

³¹ Curcani, *et-Tarifat*, s 27

³² Curcani, a g e . s 49

³³ Curcani, a g.e . s 47

³⁴ Tehanevi, *Keşşafu Istılahat'l-Funûn*, c 4 (Beyrut, 1998), s 384.

manasını kastetmektir." şeklinde tarif yapar Bu tarif tevriye maddesindeki tarifin değişik bir üslûpla tekrarıdır.³⁵

Zülvecheyn maddesinde de bu kavramı "Müşterek lafız söyleme ve terkibden bu şekilde iki anlam çıkması" şeklinde tanımlar *Zulvecheyn* ibarede, cumlede olur, diyerek lafız sözcüğüne açıklık getirir Ona göre îhamın aynıdır, aralarındaki fark tevriyenin lafızda, zülvecheynin ibarede, cumlede olmasıdır³⁶

Tevcih ise iki farklı anlama eşit olarak yorulabilen söz söylemedir. Buna *muhtemiluzıddeyn* de denir Tevcih müşterek lafızda olur, manaları eşit şöhrettedir. İhamda ise manaların biri diğerine göre daha meşhur olur. Ayrıca mecaz da olabilir³⁷

VI. Tevriye ve îhamın Türkçe yazılan eserlerde ele alınmış şekilleri:

Burada öncelikle konumuzla ilgili olduğu nispette medreselerde okutulan belâgat kitaplarına da işaret etmek gerekir. Medreselerde ilk tedris hayatına başlayan öğrenciler muhtasarât adı verilen dersleri gördükten sonra Haşiye-i Tecrid medreselerini bitirir, daha sonra da Miftah medreselerine devam ederdi. Bu medreselerin adı okutulan kitaplardan gelmekte idi. Haşiye-i Tecrid medreselerinde belâgatten Hatıb-i Dimeşki'nin (Celaleddin Muhammed Kazvî) *Telhisu'l-Miftah*'ına Taftazanî (öl. 1390) tarafından yazılan *Mutavvel* isimli şerhi, bu medreselerin bir üstu Miftah medreselerinde ise *Miftahu'l-Ulûm* isimli eserin Seyyid Şerif el-Cürcanî (öl. 1413) tarafından yazılan şerhi okutulurdu Bu eserler Sekkâkî-Kazvîni çizgisini izleyen eserlerdir. Dolayısıyla belâgat öğretiminde tevriye/îham kavramı ile ilgili olarak bu iki şahsın ortaya koyduğu anlayıştan farklı bir anlayış olmadığını ileri sürebiliriz

Bıldığı gibi belâgatın Türk edebiyatçılarının ilgi sahasına girişi, bu sahada eser verişleri ve belâgatın gelişmesine katkıda bulunuşları Osmanlı döneminden daha eskilere gitmektedir. Belâgatın tarihi geçmişinde tevriye/îham kavramı ile ilgili yaptığımız gezintide bu şahısların bir kısmına yeri geldikçe temas ettik. Burada kısaca Anadolu sahasında belâgat ile ilgili ortaya konan eserlere de bize fikir vermesi maksadı ile işaret etmek istiyoruz. (Bu ayrıca sonuç bölümünde varılan neticelerin bu açıdan bir boşluk bırakıldığı düşüncesiyle tenkide mahal olmaması için de gereklidir.) Bunun için ilk önce Mısır'da Anadolu'dan ilim tahsili için gelen Türk ulemasının bir nevi hamiliğini yapan Ekmeleddin Bâbertî'nin (Bayburtlu) (öl. 1384) Osmanlı ilim hayatındaki önemli yeri dolayısıyla bu konudaki görüşlerine işaret edeceğiz.

³⁵ Tehanevî, a g e . s 371.

³⁶ Tehanevî, a g e . s. 380.

³⁷ Tehanevî, a g e . s. 382

Ekmeleddin Bâbertî, -Kazvinî tarafından Sekkakî'nin *Miftahu'l-Ulum* isimli eserinin üçüncü bölümü esas alınarak yazılan- *Telhis* isimli esere yazmış olduğu şerhinde *Telhis*'in tevriyeye îham denir, sözüne ilâve olarak tevriyeye kinaye de dendiğini söyler Zıra yakın mana onunla kinayelenir Ona göre tevriye iki mana arasında müşterek bir lafız veya hakikat anlamı ve meşhur olan mecazî anlamı olan bir lafız söylemedir. Anlamın yakın veya uzak olması yerine anlamaya yakın ve uzak tabirini kullanmak ona göre daha doğrudur. Ayrıca îhamın bedî alimlerince tahyil olarak da adlandırıldığını söyler Bununla ilgili olarak müteşabihat kabulünden olan ayetlerin kastedilen uzak anlamları yakın anlamları tahyil/tasvir ettiğini söyler³⁸

Osmanlı bilim hayatında önemli diğer bir isim olan Taftazanî'nin (öl. 1390) *Telhis* üzerine yazdığı şerhin en önemli haşiyelerinden birisini yazan Muhammed ed-Desûkî'ye (öl 1815) göre tevriye îham olarak da adlandırılır. Yakın ve uzak anlamı olan bir lafız söylemek, uzağını kastetmektir³⁹

Aslında Türk müellifleri tarafından yazılan Arapça belâgat ile ilgili eser ve risalelerde bu konunun bu tarz ele alındığı örnekleri kolaylıkla çoğaltmak mümkündür.

Arapça ile yazılmış olan belâgat eserleri yanısıra Türkçe yazılan konu ile ilgili eserlerde tevriye ve îhamın ne şekilde anlaşıldığı şeklindeki bir mukadder suale cevap teşkil etmesi için tevriye-îhamı bu eserlerde de takip etmek yararlı olacaktır

Muslıhıddın Mustafa Sürurî (öl.1562) *Bahru'l-Meârif* isimli eserinin mukaddime kısmında îhamı "Lugatte gümana bırakmaya derler" şeklinde tarif ettikten sonra ıstılahta biri yakın diğeri uzak iki manası olan bir lafzın uzak manasının kastetilmesi olduğunu söyler⁴⁰ Makale-ı saniyede ise daha fazla bilgi verir ve bölümlere ayırır "Îham yukarıda geçmiştir ve buna tahyil dahi denir Uç kısma ayrılır Îham-ı mutlak Bir lafzın iki manası ola. bilâ ziyade velâ noksan. Îham-ı tam Bir lafzın manası ikiden ziyade ola. Îham-ı nakis: Bir manide kusur ola"⁴¹

Sürurî aslında Vatvat'ın îham tarifini nakletmektedir. Konumuzla ilgili olarak bu eserde tevriyeden ayrı îham olarak adlandırılan bir sanatı görmüyoruz.

Bu ve belâgat ile ilgili olarak niteliyeceğimiz diğer bazı risalelerden sonra Türkçe yazılan -tercüme olmakla birlikte- muhteva itibariyle ilk belâgat kitaplarından, diyebileceğimiz eser Altıparmak Mehmed Efendi'nin *Telhis*

³⁸ Ekmeleddin Babertî, *Şerhu't-Telhis* (Trablus 1983), s. 628.

³⁹ Desukî, *Haşiyeye ala Şerhu't-Telhis*, c 2 (İstanbul, 1309), s. 529.

⁴⁰ Sürurî, *Bahru'l-Meârif*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmut. Ktp ,nr. 5156, vr. 4a .

⁴¹ Sürurî, a g.e., vr. 5b.

*Tercümesi'*dir. Bu eserde de tevriye konusu -*Telhis*'in tercümesi olduğundan- tabii olarak yukarıda işaret ettiğimiz şekilde Kazvî'nin görüşü çerçevesinde ele alınır. İsmail Hakkı Ankaravî'nin *Miftâhu'l-Belâga ve Mısbâhu'l-Fesâha* (İstanbul, 1284) isimli eserinde ise tevriye ve îham kavramlarına rastlamamaktayız.

Bıldığı gibi Tanzimat sonrasında Batı edebiyatına yönelme olur ve Süleyman Paşa'nın eseri ile batı retoriğinin bir çok konusu Türk edebiyatına girer. Bu eserden sonra ise bu konuda yazılan eserler başlıca iki koldan yürür, ya eski belâgat anlayışını takip ederler ya da bunun yanısıra Batı retorik kitaplarından da faydalanırlar. Bu iki ucu en iyi yansıtan eserler ise Ahmed Cevdet Paşa'nın eseri ile Rezaizade'nin eseridir. Dolayısıyla bu uç eserde tevriye - îhamın ne şekilde tanımlandıklarına bakmakta yarar vardır

a) *Mebânî'l-İnşâ*

"*Tevriye ve îham*: Mütakellimın ma'neyn-ı hakîkayni veyahud biri mecaz ve diğeri ma'nâ-yı hakîkiyi mütezammın lafz-ı müfred zikr etmesidir ki ma'neyn-i mezkûreynden biri karîb olup lafzın onun üzerine delâleti zâhir ve âharı baîd olup delâlet-i mezkûre hafî olur. ve mütakellim ma'nâ-yı baîdi murad edip ma'nâ-yı karîb ile de baîdden tevriye eder. Şu halde sâmi vehleten ma'nâ-yı karîbi murad ediyor vehminden bulunur ise de maksad yine baîddir" ⁴² (Yazarın adlandırması önemlidir. "Tevriye ve îham" diyerek atf-ı muradîf ile bu iki adın aynı kavramı ifade ettiğini söylemektedir)

Mugâlata-ı ma'nevîyye "Şey'-ı âharda mısli veya nakîzi bulanan bir mananın zikr olunmasıdır. Mana-yı mislinin zikri de elfâz-ı müsterekede vakı olur." "Mana-yı nakîzin zikri gerçı yine iştirak-ı elfâzı ıstılam eder ise de o manayı tazammuna neski-ı ibare delâlet eder " "Mugalata ile tecnisin farkı tecnis lafz-ı vahidde olarak iki kere zikr olunur ki surette mustevî ve manada muhtelifdir. Mugâlata lafzın iştirak-i vazî hasebiyle iki manaya delâletine veya lafzın bı-hasebi'z-zikr mana ile nakîzi tazammununa itlâk olunur, ve mugalata tevriye idâdından ise de *Meseli's-Sâir* sahibi Ziyaeddin İbnülesir daha edak 'vaz' ve itibar ettikten meslek-i müşârün ileyhe ıktifaen burada da ayrıca zikr olundu " ⁴³.

İstıdam: "Bir lafzın iki manası olup biri kendiyile murad ve biri kendiyeye aid zamiri ile murad olunmak veyahud o lafzın kendiyeye râci iki zamiri olup biriyle bir manası ve biriyle âhar manası kasd ve irade kılınmaktır." ⁴⁴

Tevcih: "Vecheyni muhtelifeyne muhtemil kelâm sevk ve îradına denir. ("Tek gözlü terzi" örneği burada da veriliyor) Yalnız ma'neynin tegâyür ihtimali kâfi olmaz. Tevriye ile tevcihin farkı tevriye elfâz-ı müsterekeye mahsus olup tevcih

⁴² Süleyman Paşa, *Mebânî'l-İnşâ*, c. 2 (İstanbul, 1289), s. 11.

⁴³ Süleyman Paşa, a.g.e., s. 9.

⁴⁴ Süleyman Paşa, a.g.e., s. 18.

bunun aksinedir. ve tevriye lafz-ı vâhid ile de olur. tevcih ise elfâz-ı mütelâime vucuduna mütevakıftır."⁴⁵

b) *Belâgat-ı Osmanıyye*:

"*Tevriye* ki *îham* dahi denilir Bir lafzın karîb ve baîd iki manası olup da karine-i hafıye itimaden manâ-yı baîdi irade olunmaktır " Verilen örnek: "Gül gülse daim ağlasa bülbül aceb değil / Zıra kimine ağla demişler kimine gül"

"*Tevcih* sanatı ki ona *muhtemiluzzıddeyn* dahi derler. Sözü iki muhtelif manaya muhtemil olarak irad eylemektir " Verilen örnek "Yek çeşm bir derzi bana cubbe dikmiş keşki iki gözü de seyyan olaydı."⁴⁶

c) *Ta'lîm-ı Edebiyat*:

Recaizade tevriye ve telmihı birleştirmiştir. "Tevriye ve telmih diğer bir şeyi hatıra getirmek için bir şey söylemektir."⁴⁷ İhamı ise tevriye kavramına ad olarak kullanmaktadır: "Sanat-ı îham diğer bir fikir ve maksada hamli mümkün olacak surette söz söylemektir ki ikisi de hakiki veya biri hakiki diğeri mecaz olmak üzere iki manalı elfaz istimalinden husule gelir."⁴⁸ Recaizade ayrıca iki manalı söz söylemede maksadın daima gizli olan mana olduğunu söyler Recaizade'nın bu sözü önemlidir Zira iki manalı bir lafızdan maksadın iki manaya eşit uzaklıkta olması tekniğine belâgat kitaplarında tevriye/îhama yer verildiği gibi yer verilmemesine de açıklık getiriyor.

Bu üç eser dışındaki diğer Türkçe belâgat kitaplarında da îham, tevriyenin diğer adı olarak ele alınmaktadır.⁴⁹

Tevriye ve îham kavramlarına lügatlerde ne gibi anlam verildiği süaline cevap olarak da yazarlarının kimliklerini itibare alarak sadece iki lügate bakmak istiyoruz.

Muallım Naci, *Lügat-ı Naci*'nin kendisinin yazmış olduğu maddeleri arasında bulunan îham-tevriye ile tevcihi şu şekilde tarif etmektedir:

⁴⁵ Süleyman Paşa, a.g.e., s. 19.

⁴⁶ Ahmed Cevdet, *Belâgat-ı Osmanıyye* (İstanbul, 1299), s. 168

⁴⁷ Mahmud Ekrem (Recaizade), *Ta'lîm-ı Edebiyat* (İstanbul, 1330), s. 273

⁴⁸ Mahmud Ekrem (Recaizade), a.g.e., s. 46.

⁴⁹ "Tevriye karîb ve baîd iki manası olan bir lafız itlak olunup karine-i hafıyyeye itimaden mana-yı baîdi murad olunmaktır. Bu sanata *tevcih* ve *tahyil* de denir fakat tevriye daha evlâdir." (*en-Nefu'l-Muavvel Tercumetu't-Telhis ve'l-Mutavvel*, c 2, İstanbul, 1290, s. 166); *Tercume-ı Mîzanu'l-Edeb*'de tevriye yerine îham kullanılır bkz. İsamüddin, *Tercume-ı Mîzanu'l-Edeb* (İstanbul, (trc Mehmed Tahir Selam), (İstanbul, 1287), s. 321. Ayrıca bkz. Selim Sabit, *Mıyarul-Kelâm* (İstanbul 1287), s. 45. Mehmed Nüzhet: *Mugnil-Kuttâb* (İstanbul 1286), s. 133. Mehmed Mihri, *Fenn-i Bedî* (İstanbul, tarihsiz), s.38. Ahmed Hamdi, *Belâgat-ı Lisan-ı Osmanî* (İstanbul, 1293), s. 100

"*Îham*. İki manası olan bir kelimeyi irad ile manayı baidini irade etmekden ibaret bir sanat-ı bediiyye Buna tevriye dahi denir."⁵⁰

"*Tevriye*: *Îhama* bak."⁵¹

"*Tevcih*: Sözü muhtelif iki veche muhtemel olarak irad etmekten ibaret bir sanat-ı edebiiyye... (yek-çeşm/tek gözlü terzi örneği burada da veriliyor.) *Muhtemilüzzıddeyn* dahi denilir"⁵²

Devrinin tanınmış bir edebiyatçısı olması yanısıra klâsik edebiyat bilgisi ve lafız titizliliği ile de temayüz etmiş olan, -konumuzla ilgili olarak daha da önemlisi edebiyat terimlerini konu alan eseri hala önemini koruyan- Muallim Naci'nin bu tarifleri bu terimlerin devrinde ne şekilde anlaşıldığını da aksettiren en önemli delillerdendir.

Şemseddin Sami ise lügatında bu kavramları şu şekilde izah ediyor.

"*Îham*. İki manası olan bir kelimenin en az kullanılan manasını kasd ederek istimali."⁵³

"*Tevriye*. Birkaç manası olan bir kelimenin istimali ile en baîd manasını kast etmesi"⁵⁴

"*Tevcih*: İki cihetli ve biri birine mübâyîn iki manalı bir söz istimali."⁵⁵

Şemseddin Sami'nin *îham* ile *tevriye* tariflerine mukayese edersek kendisinin bu iki *îham* tarifindeki 'en az kullanılan' ve *tevriye* tarifindeki "en baîd mana" ile aynı maksadı ifade ettiğini anlarız.

Cumhuriyet döneminde belâgat ile ilgili yazılmış eserlerin önemli gördüğümüz bazılarına konumuz itibariyle bakmak istiyoruz.

Tahirül-Mevlevi *tevriye* kavramını *îham* maddesi altında işler ve ".. *tevriye* de denilir." der.⁵⁶ Ayrıca *tevriyeyi* *telvîhât* başlığı altında tekrar ele alır ve ilgili *mugalata-ı ma'neviyye*, *tevriye*, *istihdam*, *tevcih* gibi terimler ile birlikte inceler. "Maksadı işaret yoluyla ve parlak bir surette göstermeye yarayan sanatlara *telvihat* derler"⁵⁷

⁵⁰ Muallim Naci, *Lugat-ı Naci* (İstanbul, tarihsiz), s. 142

⁵¹ Muallim Naci, a.g.e., s.296.

⁵² Muallim Naci, a.g.e., 295.

⁵³ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî* (İstanbul, 1317), s. 255

⁵⁴ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 450.

⁵⁵ Şemseddin Sami, a.g.e., s. 448.

⁵⁶ Tahirül-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı* (İstanbul, 1973), s. 76.

⁵⁷ Tahirül-Mevlevî, a.g.e., s. 159

Kaya Bilgegil de tevriyeyi klasik eserler doğrultusunda inceler ve îhamı tevriyenin diğer adı olarak kabul eder ⁵⁸

Alı Nihad Tarlan tevriyeyi "Tevriyede bir tek kelime vardır. Bu kelimenin biri uzak, diğeri yakın iki manası olur."⁵⁹ şeklinde tarif etmektedir. İhamda ise her iki mananın cümlede maksut olduğunu söyler. "Bir kelime, iki manaya gelir ve o iki manadan ikisi de mevzu ile uzak ve yakından alâkadar olursa îham sanatı tahakkuk olur .. İhamda ikinci ve basit mana için işaret yoktur "⁶⁰

Alı Nihad Tarlan'ın belâgate yeni bir veche kazandırma denemesi olarak kabul edebileceğimiz klâsîk edebiyatımızın estetik kurallarından uzak kaleme aldığı ve bizzat kendisinin de "Edebî sanatlar mevzuuna tamamen şahsî bir görüşle bakan" ve "Daha ziyade eski sanat anlayışını tenkit eder mahiyette" cumleleriyle nitelediği bu eserindeki fikirlerinin sonraki yıllarda takipçisi olmadığı anlaşılmaktadır. (İham için verdiği örneklerden birisinin *Belagat-ı Osmaniye*'de - yukarıda kaydettiğimiz- tevriye için verilen bir örnek olması dikkat çekmektedir.)⁶¹

Son olarak Cem Dilçin'in Türk şiir bilgisini topluca ve yetkin bir şekilde sunan *Orneklerle Türk Şiir Bilgisi* isimli eserine bakmak istiyoruz. Yakın zamanda yazılan belâgat ve edebî sanatlar ile ilgili kitaplar genellikle bu eseri takip etmekte ve dolayısıyla eser îham, yani tevriye konusunda da yönlendirici olmaktadır.

"*İham*: İki ya da ikiden artık anlamı olan bir sözcüğü bir dize ya da beyit içinde bütün anlamlarını kastederek kullanmaktır. Ancak beytin genel anlamıyla sözcüğün türlü anlamları arasında yakın bir ilgi kurmak gerekir. Tersî bir durumda iki anlamı olan bir sözcüğün bir anlamı beytin genel anlamına uyar, öteki anlamı, uzaktan ya da dolaylı olarak ilgili olursa tevriye sanatı yapılmış olur. Ayrıca îhamı kinayeye de karıştırmamak gerekir. Çünkü kinayede sözcüğün birkaç gerçek anlamı değil gerçek ve mecazlı anlamı kastedilir."⁶²

"*Tevriye*: İki ya da ikiden artık anlamı olan bir sözcüğü bir dize ya da beyit içinde yakın anlamını söyleyip uzak anlamını kastetmektir "⁶³

Bu tarifler Ali Nihad Tarlan'ın yukarıda geçen düşüncelerinin açılımı gibidir ve îham için verilen tanımlar klâsîk belâgat anlayışına uymamaktadır. (Ayrıca tanımlarda gerek îham gerekse tevriyede lafzın birden artık anlamının gerçek anlamı olması şart koşulmaktadır ki bu klâsîk kaynaklardaki bilgilerle çelişmesi bir yana, bir çok örneğin izah ve yorumunda da karışıklığa yol açabilecek bir

⁵⁸ Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (İstanbul, 1989), s. 192.

⁵⁹ Ali Nihad Tarlan, *Edebiyat Meseleleri*, (İstanbul, 1981), s. 174.

⁶⁰ Alı Nihad Tarlan, a.g.e., s. 177.

⁶¹ Bu eseri değerlendiren yazımız "Prof. Dr. Alı Nihad Tarlan'ın Edebî Sanatlarına Farklı Bir Bakış" *İlmî Araştırmalar* (İstanbul, 1999), s. 293

⁶² Cem Dilçin, *Orneklerle Türk Şiir Bilgisi* (Ankara, 1985), s. 421.

⁶³ Cem Dilçin, a.g.e., s.428

hususdur) İhamın izahı için verilen örnek şudur: "Her ne dem lutf eyleyip bezmi müşerref eylesen / Ehl-i bezm ayağına yüz sürmeğe âmadedir" (Nefi) Beyitte geçen "ayak" kelimesinde yukarıda geçtiği anlamda îham olduğu söylenilmektedir. Fakat kanaatimizce dilde "birisinin ayağına yüz sürmek" deyiminin de bulunması ile beyitteki ayak kelimesinin ayak ve kadeh anlamları beytin anlamına aynı mesafede değildir. Dolayısıyla kadeh anlamı beytin anlamı ile "uzak ve dolaylı" olarak ilgilidir ve bu beyitte bilinen anlamı ile tevriye-îham vardır

VII. Sonuç

Günümüzde yazılan bazı eserler ve araştırmalarda îham ve tevriye birbirinden farklı iki sanat olarak ele alınmaktadır. Kısaca tevriyede lafzın iki anlamından yakın/zihne hemen gelen anlamının değil uzak/zihne hemen gelmeyen anlamının kastedildiği, îhamda ise lafzın bütün anlamlarının kastedilmesi ile maksada bu anlamların her birinin aynı mesafede durduğu şeklinde tarif yapılmakta ve aralarındaki fark da bu şekilde gösterilmektedir.

Önümüzdeki ilk soru bu şekildeki tarif ve ayırımın belâgat kaynaklarında verilen bilgiye uyup uymadığıdır. Yukarıda verilen bilgiden belâgatın ilk döneminde belâgat terimlerinin tariflerinde ve kuralların tespitinde bir kesinlik görülmemekle birlikte Sekkakî sonrası dönemde günümüzde yaygınlaşan şekliyle bir îham tarifine rastlamadığımız görülmektedir. Bu kaynaklarda özellikle de *Telhis* sonrası kaynaklarda îham tevriyenin diğer adı olarak ele alınmaktadır. (Telhis sonrası çizginin önemi ise bu eserden sonra yapılan belâgat çalışmalarının bu eserin çerçevesinde ortaya konması yanı sıra Osmanlı medreselerinde okutulan müfredatta da bu eserin tesirinin hatta belirleyiciliğinin olmasıdır.)

Bu soruyla ilgili olarak böyle bir ayırımın Arap müellifleri tarafından yazılan belâgat kitaplarına uygun düşmemiş olabileceği, ama Türk müellifleri tarafından ortaya konan eserlerde böyle bir ayırım yapılmış olabileceği gibi bir düşünce akla gelebilir. Fakat yukarıda gördüğümüz gibi Türk müelliflerinin gerek Arapça gerekse Türkçe yazmış oldukları eserlerde bu tarz îham tevriye ayırımına rastlanılmadığı da ortadır. Tanzimat sonrası kaleme alınan, yani yeni bir tarzda "Türkçenin belâgati"ni ortaya koymaya çalıştığı söylenen eserleri de bu açıdan incelediğimizde bunların -yine yukarıda görüldüğü gibi- îham ve tevriyeyi aynı kavramın iki müteradif adı olarak ele aldıklarını görüyoruz. Cumhuriyet döneminde yazılan konu ile ilgili eserlerde de yakın döneme kadar aynı durum görülmektedir.

Cevaplandırmamız gereken ikinci soru ise elimizdeki örneklerin izahında yetersiz kaldığımız, yani yakın veya uzak anlam diye bir ayırımı yapamadığımız durumlar için îham terimini kullanıp kullanamayacağımızdır. Belâgat her ne kadar kendi tarihî süreci içinde bir donukluk dönemine girmiş ise de kendi disiplininin prensipleri ona her zaman bir hareket serbestisi vermektedir. Bu cümleden olmak üzere bir çok belâgat aliminin bedî sanatlarına bir sınırlama getirilemeyeceği, yeni görülen veya yeni ortaya sürülen ifade tekniklerine ad konulabileceğini söylediğini

biliyoruz Fakat buradaki mesele tevriye adının yetersiz kaldığı bir duruma yeni bir ad koyma değil, hiçbir açıklama yapılmadan tevriyenin diğer bir adının bu yeni durum/ifade tekniği için kullanılmasıdır.

Tevriye iham ayırımının bir ihtiyaçtan doğduğu bir gerçektir. Fakat burada usul bakımından yapılan yanlış, bir mana için konulmuş bir ilmî terimi (örfi-i has) alıp aynı dar semantik alanda terim olarak bir başka anlam için kullanmadır.

Ayrıca dikkat çekilmesi gereken bir husus da (gerek lügat anlamı bakımından gerekse meşhur olmuş mecazî anlamları bakımından) çok anlamlı bir lafzın metin içinde maksada eşit uzaklıkta olmasının tespitinin kolay olmadığıdır. Zira bir çok sanat gibi tevriyede de bir lafız ile ilgili bizim yorumumuzun önemli payı vardır. Nitekim aynı beyitteki "gül" lafzı Cevdet Paşa ile A.Nihad Tarlan tarafından farklı anlam düzlemlerinde algılanmıştır. Yukarıda işaret ettiğimiz Cem Dilçin'den aktardığımız beytin yorumunda da aynı durumu görüyoruz.

Kanaatimizce iki anlama da eşit uzaklıkta olma durumuna bir ad koyma gerekliliği varsa bu hususta –buna müsaad olduklarından- tevcih veya istihdam terimlerinin anlam alanları genişletilerek bu durumu da kapsar halde yeniden tanımlanabilir, hatta *Telhis* sonrası istikrar kazanmış terimleri kendi yerlerinden etme yerine, daha geniş davranılarak yeni terimler teklif edilebilir. Bu belâğatin kendi esnek yapısına aykırı bir durum da değildir Bizzat Sekkakî bedî ile ilgili sanatlar hakkında bilgi verdikten sonra "Sana düşen (sözde) bu tarz neviler çıkarman ve dilediğin şekilde adlandırmandır." demektedir.⁶⁴

⁶⁴ Sekkakî, a.g.e., s. 432.